

## QARABAĞIN XAÇIN MƏLİKLİYİ: TARİXİ REALLIQ VƏ MAHİYYƏTİ

©2021

AYSEL SADIQOVA\*

\*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu  
ORCID: 0000-0002-7719-6289; aysel.sadgova@inbox.ru

**Xülasə:** *Qarabağın Xaçın məlikliyinin tarixinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi araşdırılması bu gün üçün mühüm aktuallıq kəsb edir. Erməni tarixçiləri və onların havadarları Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixini saxtalaşdıraraq Qarabağa ərazi iddiaları irəli sürməkdə davam edirlər.*

*Məqalədə məqsəd ilk öncə, erməni tarixçilərinin saxtalaşdırmağa, mənimsəməyə çalışdığı qədim Alban dövlətinin varisi sayılan Qarabağın Xaçın məlikliyinin tarixi ilə bağlı müəyyən faktları ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Həmçinin məqsəd, Xaçın əhalisinin tarixən Qarabağda yaşayan mənşəcə Azərbaycanın aborigen etnosu – xristian albanlar olması faktının bir daha qabardılması və ermənilərin Qarabağa ərazi iddialarının əsassız olduğunu sübuta yetirməkdən ibarətdir.*

**Açar sözlər:** *Azərbaycan, Qarabağ, Xaçın məlikliyi, alban.*

## THE KHACHIN MELIKDOM OF KARABAKH: HISTORICAL REALITY AND THE ESSENCE

©2021

AYSEL SADIQOVA\*

\*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS  
ORCID: 0000-0002-7719-6289; aysel.sadgova@inbox.ru

**Abstract:** *The purpose of the article is, first of all, to summarize certain facts about the history of the Khachin Melikdom of Karabakh, which is considered to be the successor of the ancient Albanian state, falsified and appropriated by Armenian historians. The aim is also to emphasize the fact that the population of Khachin is historically an aboriginal ethnic group of Azerbaijanis - Christian Albanians living in Karabakh, and to prove that the territorial claims of Armenians to Karabakh are unfounded.*

**Key words:** *Azerbaijan, Karabakh, Khachin melikdom, Alban.*

ХАЧИНСКОЕ МЕЛИКСТВО КАРАБАХА:  
ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И СУТЬ

© 2021

АЙСЕЛ САДЫГОВА\*

\*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА  
ORCID: 0000-0002-7719-6289; aysel.sadgova@inbox.ru

**Резюме:** Цель статьи состоит, прежде всего, в обобщении некоторых фактов истории Хачинского меликства Карабаха, считающегося правопреемником древнего Албанского государства, сфальсифицированных и присвоенных армянскими историками. Целью статьи также является преувеличение того факта, что хачинское население исторически является аборигенной этнической группой азербайджанцев, проживающих в Карабахе – албанцев-христиан, и доказать необоснованность территориальных претензий армян к Карабаху.

**Ключевые слова:** Азербайджан, Карабах, Хачинское меликство, Албан.

### Giriş

Ermənilər alban irsini mənimsəyib mahiyyətini dəyişməklə, Albaniyanın və ondan sonra meydana gələn siyasi qurumların, xüsusilə erməni dövlətçiliyinin qalıqları adlandırdıqları Qarabağ mülkiyyətlərinin tarixini mənimsəyirlər. Bununla da, Azərbaycanı tarixi inkişafının mühüm dövründən məhrum edib, onun bu torpaqlarda kökünün olmadığını iddia etmək istəyirlər<sup>1</sup>.

IX-XII əsrlərdə Ərəb Xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaranan dövlət qurumlarından biri olan Haçın knyazlığının yaranması, idi. Xüsusilə də XII-XIII əsrlər Haçın knyazlığının yüksəliş dövrü oldu. Qədim Alban dövlətinin davamı olan Haçın knyazlığının meydana gəlməsi, XII əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərində həm də Alban kilsəsinin tarixində mühüm rol oynadı. Alban Mehranilər nəslindən olan Həsən Cəlalın zamanında (1215-1261) knyazlığın mövqeyi xeyli möhkəmləndi və onun dövründə tikilən Qanzasar monastırı (1216-1238-ci illər) Alban kilsəsinin mərkəzi oldu.

<sup>1</sup> Kərim Şükürov, **Azərbaycana qarşı erməniçilik saxtakarlığı: təsnifatı və tənqidinin konseptual platforması**//[https://azertag.az/xeber/Azərbaycana\\_qarsi\\_ermenicilik\\_saxtakarligi\\_tesnifati\\_ve\\_tenqidini\\_n\\_konseptual\\_platformasi-1767241](https://azertag.az/xeber/Azərbaycana_qarsi_ermenicilik_saxtakarligi_tesnifati_ve_tenqidini_n_konseptual_platformasi-1767241)

### Qarabağın Xaçın mahalı – qısa tarixi arayış

Xaçın əlçatmaz, dağlı-meşəli bir vilayət olmaqla Arran ölkəsinin dairələrindən biri idi<sup>2</sup>. “Qarabağın el və obaları” adlı əsərdə XIII əsr anonim mənbəsi “Əcaib əd-Dünya”ya istinadən qeyd edilir ki, Xaçın Arranın tərkibində mahal kimi qeyd edilir. Buranın çətin keçilən dağlıq və meşəlik əraziləri əhatə etməsi barədə məlumat verilir<sup>3</sup>.

IX-XII əsrlərdə Ərəb Xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaranan dövlət qurumlarından biri də Xaçın knyazlığı idi. Xüsusilə də XII-XIII əsrlər Xaçın knyazlığının yüksəliş dövrü oldu. Qarabağın dağlıq hissəsində, Arsak və Uti ərazilərini əhatə edirdi. Qədim Albaniyanın bir hissəsi olan bu knyazlığın mərkəzi Xaçınçayın və qismən Tərtər çayının hövzələrində yerləşirdi. Alban Mehranilər nəslindən olan Həsən Cəlalın zamanında (1215-1261) knyazlığın mövqeyi xeyli möhkəmləndi. Həsən Cəlalın Mehranilər nəslinə mənsub olduğunu təsdiqləyən dəqiq şəcərələr mövcuddur. Beləliklə, Xaçın knyazlığının hökmdarı olmuş Həsən Cəlalın vaxtilə hökmranlıq etmiş alban Mehranilər sülaləsi ilə həm bilavasitə genetik (qohumluq) əlaqəsi, həm də böyük bir dövr ərzində – VII əsrdən XIII əsrdək alban hökmdarının siyasi hakimiyyətinin varisliyi izlənməkdədir<sup>4</sup>.

Həsən Cəlal Xaçın və qismən Arranın süzeren knyazı olub, gürcü çarlığından asılı deyildi. Bu Xaçın hökmdarı erməni, gürcü və fars sinxron (eyni dövrə aid olan) mənbələrdə, habelə epigrafik yazılarda ali titullarla qeyd olunmuş, “*knyazlar knyazı*”, “*əzəmətli, parlaq hökmdar*”, “*Xaçın ölkələrinin knyazı*”, “*Xaçının və Ərsak ölkələrinin əzəmətli knyazı*”, “*çar*”, “*Albaniya çarı*”, “*Albaniyanın əzəmətli sahibi*”, “*tacdar*” adlandırılmışdır. Həsən-Cəlal özünü “mütləq hökmdar” titulu ilə nəzərə çatdırırdı. Gəncəsər məbədinin daşüstü yazısında oxuyuruq: “*Ərsak ölkəsinin və Xaçın hüduqlarının təbii mütləq hökmdarı*”. Bu hökmdarın ən təmtəraqlı titulu Gəncəsər monastırında, 1240-cı ildə tərtib olunmuş daşüstü yazıda göstərilmişdir: “*Mən, Allahın müti qulu, Vaxtanqın oğlu, əzəmətli Həsənin nəvəsi, geniş əraziləri olan yüksək və böyük Ərsak ölkəsinin təbii mütləq hökmdarı Həsən Cəlal...*”<sup>5</sup>.

Şübhəsizdir ki, Həsən Cəlalın həmin tarixi mərhələnin nüfuzlu hakim sülalələri ilə qohumluq əlaqələri Xaçın-Ərsak hökmdarının yüksək mövqeyini səciyyələndirir. Həsən-Cəlalın hökmranlıq illərini Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibahı dövrü kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu yüksəliş ədəbiyyatda, mülki tikintidə, memarlıqda, sitayiş qurğularının yaradılmasında öz əksini tapmışdı. Gəncəli Kirakos məhz bu zaman özünün “Tarix” əsərini yazmışdı. Öz hakimiyyətinin böyük alban Mehraniləri ilə varislik əlaqəsini sübut etməyə can atan, alban hökmdarının hakimiyyətinin fasiləsizliyini qeyd etməyə çalışan Həsən Cəlalın göstərişi ilə Moisey Kalankatlının “Albanların tarixi”

<sup>2</sup>Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Çıraq, Bakı 2007, s.193.

<sup>3</sup>Ənvər Çingizoğlu, Fazil Baxşəliyev, **Qarabağın el və obaları**, Şuşa, Bakı 2007, s. 12.

<sup>4</sup>Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər), Elm, Bakı 2007, s. 41.

<sup>5</sup>Azərbaycan tarixi, III cild, s. 41.

əsrinin (salnaməsinin) yazılışı davam etdirildi, salnaməyə dörd yeni fəsil əlavə olundu. Həmin fəsillərdə Həsən Cəlalın hökmlərlik illəri, onun hakimiyyəti dövründə Gəncəsər kompleksinin tikintisi öz əksini tapmışdır. Bu əməllə alban tarixi-ədəbi ənənəsi dirçəldildi. Qeyd edək ki, Alban-Xaçın knyazları soy-kök baxımından yaxın olan tanınmış Qıpçaq nəsilərindən qız alırdılar. Həsən Cəlalın atası Ərsak türklərinə, anası isə Qıpçaq türk nəsilərinə mənsub idilər. Hurişah Xatunun babası Qıpçaq əsilli Uzunqollular soyunun bəyi Vaqram (Zaxare), atası Akbuğa, qardaşları isə Vaqram, Zaxare və İvane idi. Mxarqrdzeli nəslinin nümayəndələri arasında 3 Ağbuğa adlı şəxs də olub<sup>6</sup>.

Həsən Cəlal bir çox ölkələrin əsrlər ərzində yaradılmış maddi-mənəvi dəyərlərini tarix səhnəsindən çıxarmış monqollarla yaxşı münasibətlər qura bilmiş, monqol xanlarının alban xalqına müsbət münasibət bəsləməsinə təmin etmişdi. Alban xalqı ağır tarixi sınaqlar dövründə etnik özünüdərkini qoruyub saxlaya bildi<sup>7</sup>.

Gəncəsər monastır kompleksi Həsən Cəlalın təkidi ilə inşa edilmişdir. Gəncəsər monastırının qədim hissələri Həsən Cəlalın hakimiyyəti zamanından xeyli əvvəl mövcud idi və Xaçın hakimləri olmuş Cəlal övladlarının nəslə məzarlığı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həsən Cəlalın özü 1261-ci ildə burada dəfn edilmişdir. 1511-ci ildən Gəncəsər məbədi alban katolikoslarının iqamətgahı oldu və həmin vaxtdan onlar Gəncəsər katolikosları adlanmağa başladılar.

### **Qarabağın Xaçın mahalı orta əsrlərdə**

Həsən Cəlal övladlarından olan katolikos Yesai Həsən Cəlal alban patriarxı taxtına 1702-ci ildə seçilmiş və vəfatına qədər (1728) bu vəzifəni tutmuşdur<sup>8</sup>. Katolikos Yesainin alban kilsəsini idarə etdiyi dövr elə bir vaxta təsadüf edir ki, bu zaman ticarət kapitalının inkişafının təsiri ilə Qarabağ əhalisinin yuxarı təbəqələri arasında dağılma və tənəzzül dövrünü keçirən Səfəvilər dövlətinin tabeliyindən xilas olmaq məqsədi daşıyan hərəkət başlamışdı. Gəncəsər məbədi Qarabağ mülklərinin gizli müşavirələr keçirdiyi, I Pyotra və onun varislərinə məktubların tərtib edildiyi, üsyan və mülklərin hərbi qüvvələrini cəmləşdirmək, onların rus qoşunları ilə birgə hərbi əməliyyatlarda iştirakı planlarının və s. işlənilib hazırlandığı mərkəzə çevrildi. Hətta hərəkata real xarakter vermək üçün Gəncəsər katolikosu və mülkləri Aşağı Xaçındakı müqəddəs İakov monastırının baş rahibi Vardapet Minasın şəxsinə özlərinin səlahiyyətli nümayəndəsini həmin məsələ barədə rus hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Peterburqa göndərdilər<sup>9</sup>.

Gəncəsər baş kilsəsi 1216-cı ildən 1238-ci ilədək alban patriarx katolikosu Nersesin məsləhəti və Həsən Cəlalın göstərişi ilə tikilmişdir. Hökmdar özü bu kilsəni

<sup>6</sup> Ramin Əlizadə, Elnur Nəciyev, "Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair" **Akademik Tarih və Düşüncə Dergisi**, Cilt 7, sayı 4, 2020, s. 2586-2587.

<sup>7</sup> **Azərbaycan tarixi**. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm, 2007, s.42.

<sup>8</sup> Yesai Həsən Cəlalın, **Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər)**, ruscadan çevirənlər H.Dayıyev və V.Musayev, ön söz müəllifi akademik Ziya Bünyadov, Bakı, İşiq, 1992, s.5.

<sup>9</sup> Cəlalın, **a.g.ə.**, s.5-6.

“Albaniyanın taxt-tac kilsəsi” adlandırır. Kilsədə olan daşüstü yazıda bildirilir ki, bu kilsə albanlar üçün inşa edilmişdir. Bu kilsədə cəmi 84 daşüstü yazı mövcuddur. Hazırda Dağlıq Qarabağda, Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsər monastır kompleksi orta çağların alban memarlığının incisidir və erməni memarlığında həmin abidənin bənzəri yoxdur. Qıpçaq qızı Hurişah Xatun və oğlu Həsən Cəlal tərəfindən Gəncəsər monastır kompleksinin inşa etdirilməsi və Azərbaycan ərazisində yerli xristian əhalinin vahid dini mərkəzinə çevrilməsi Alban etnosunu erməni və gürcü işğalçıların hücumlarına qarşı qorudu, tamamilə məhv olmaqdan xilas etdi<sup>10</sup>.

Həsən Cəlalın yaşadığı dövr Qafqaz tarixində zənginliyi ilə fərqlənir. Həmin tarixi dövrü bir sıra həməsr tarixçilər ətraflı təsvir etmişlər. Onlardan bəzisi (məsələn, Gəncəli Kirakos) həmin dövrdə baş vermiş hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Atabəy Özbək xəzinəyə bac verməkdən boyun qaçıran yerli vassal hakimləri ram etmək üçün Qarabağa hücum edir. XIII əsrin naməlum müəllifi yazır ki, “*Hökmdar, islamın padşahı Nüsrət əd-dünya vəd-Din Özbək 611 (13.05.1214-01.04.1215)-ci ildə Xaçenə yürüş edir. Onun qoşunu qələbə qazanır və ümumi qırğın törədir. Onlar qul və zəngin hərbi qənimət əldə edir, həmin çoxallahlıların evlərini və yaşayış yerlərini oda yaxırlar. [Beləliklə padşahın] tam böyüklüyü sübuta yetirilir*”<sup>11</sup>.

1227-ci ildə Cəlaləddin Məngqburnunun vəziri Şərəf əl-Mülk tələb olunan vergiləri yığaraq Xaçın qalasına yaxınlaşdı. Həsən Cəlal bu qalada qərar tutmuşdu. O, 10 min dinar ödəmək və əsirləri azad etməklə yaxasını qurtara bildi<sup>12</sup>.

1236-cı ildə bir çox knyazların sırasında Həsən-Cəlal da monqollara itaətini bildirdi. İtaət edəcəklərini bildirmiş hakimlərin mülklərinə toxunulmadı. Müəyyən müddət ərzində onlardan vergi alınmadı. Tezliklə monqolların Xaçın üzərinə amansız yürüşü başlandı. Hətta alınmaz qalalar belə monqolların güclü təzyiqi və atəşi qarşısında davam gətirə bilmədi. “Torpaq həlak olmuş adamların meyitləri ilə örtülmüşdü, qan su yerinə axırdı, heç kəsə aman verilmirdi, sümük qalaqları bu hadisədən sonra uzun müddət ərzində daşlardan əmələ gəlmiş dağları xatırladırdı”<sup>13</sup>. Monqolların yürüşündən xəbər tutan Həsən öz vilayətinin sakinləri ilə birlikdə Koxanaberd qalasına sığındı. Monqollar qalanı mühasirəyə aldılar və qalanın çətinliklə ələ keçiriləcəyini anlayaraq mühasirədə olanlarla danışıqlara başladılar. Həsən Cəlal böyük hədiyyələrlə monqol sərkərdəsi Cuci Buğanın hüzuruna gedir, ona itaət edəcəyini bildirir və bununla da, öz malikanələrinin

<sup>10</sup> Əlizadə, Nəciyev, **a.g.m.**, s. 2587.

<sup>11</sup> Николай Миклухо-Маклай, **Географическое сочинение XIII в.** На персидском языке, Ученые записки Института востоковедения, том IX, Москва-Ленинград, издательство АН СССР, 1954, с. 204-205, 213; Ziya Bünyadov, **Azərbaycan Atabəyləri dövləti: 1136-1225-ci illər**, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.124.

<sup>12</sup> Vaqif Pirişev, **Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə**, Bakı, Nurlan, 2003, s. 101.

<sup>13</sup> **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm, 2007, s. 43.

hakimi kimi tanınır<sup>14</sup>. Monqollar “əlavə ərazilərlə birgə Xaçın hökmdarına onun ölkəsini təqdim etdilər”. Həsən-Cəlal nəhayətsiz vergilər verməyin labüdlüyünü irəlicədən başa düşərək tez-tez onun ölkəsinə gələcək monqol çaparlarının qəbul olunması üçün müəyyən hazırlıq tədbirləri gördü, monqolları hər bir şeylə bolluca təchiz etdi və öz təbəələrinin canını qurtardı. Güman etmək olar ki, Cormağunun oğlu Bora-Nainin Həsənin qızı Ruzukanla evlənməsi əhvalatı həmin zamanla bağlıdır. Ümumiyyətlə, Həsən Cəlal monqollardan istifadə etmək naminə onlarla sıx qohumluq əlaqəsi yaratmağa çalışır, 3 qızını monqol sərkərdələrinə əvə verir. O, 1255-ci ildə Batı xanın oğlu Sərtanla Monqolustan Munkə xanın yanına gedir və 5 ildən sonra qayıdır<sup>15</sup>. Bu dövr ərzində Həsən Cəlal monqol Ali baş komandanlığının etibarını qazana bilmişdi və ona müəyyən qədər təsir göstərmək iqtidarında idi. Lakin bütün bunlar Həsən Cəlala qarşıdakı ağır sınaqlardan yaxa qurtarmaqda yardım etmədi. Sonralar Cəlalin həyatında fəlakətli rol oynamış Arqunun və Buqayın başçılığı ilə monqol vergi yığanları gəldilər. Buqay bütün alban zadəganlarının iştirakı ilə Həsəni bir çox cəzalara məruz qoydu, onun alınmaz qalalarını dağıtdırdı. Həsən yalnız Buqaya xeyli qızıl və gümüş verdikdən sonra ondan yaxasını qurtara bildi.

Nəhayət, Həsən Cəlal özü üçün qüdrətli himayəçi tapmağa müvəffəq oldu. Qızıl Orda xanı Batının oğlu, xristian Sartak tezliklə öz həmdinlərinin müdafiəçisinə çevrildi. Həsən-Cəlalin irsi mülkləri olan “Cəraberd, Akana və Qarqar onun özünə qaytarıldı”. Xaçın hökmdarı alban katolikosu Nerses üçün mühüm imtiyazlar almağa nail oldu. Cəlalin Sartakla əlaqəsi alban hökmdarının vəfatınadək davam etdi.

Arqunun məkrli əməlləri Həsən Cəlalı uzaq səyahətə çıxmağa – Ali monqol xaqanı Munkenin sarayına getməyə vadar etdi. 1255-ci ildə – Batı xanın vəfatı ilində Sartak Munkenin sarayına getdi. Bu zaman Həsən Cəlal öz arvadı və oğlu ilə birgə Qızıl Ordada idi. Həsən fürsətdən istifadə etməyi qərara aldı və Sartakla birlikdə Monqolustana yollandı. Munke Həsən Cəlalin knyazlıq etməsi, mülkə sahib olması haqqında fərman verdi.

Arqun Monqolustana çağırıldı, ağır ittihamnamə ilə məhkəməyə verildi. 1256-cı ildə Arqunla yaxşı münasibətlərdə olan Smbat Orbelian Munkenin sarayına səfəri zamanı Arqunu azad etdirə bildi<sup>16</sup>. Nəticədə Arquna qarşı düşmən münasibətdə olan iki hakim edam olundu, keçmiş müttəhim isə əvvəlki səlahiyyətləri ilə Qafqaza qayıtdı. Həsən Cəlal yalnız beş ildən sonra vətəninə dönə bildi. Lakin tezliklə o, Arqun tərəfindən ələ keçirildi və dözülməz işgəncələrə məruz qaldı.

<sup>14</sup> Pirişev, a.g.ə., s.101; Киракос Гандзакеци, **История Армении**, пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А. Ханларян, Главная редакция восточной литературы из-ва Наука, Москва 1976, с. 171; Арам Галстян, **Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XII-XIV вв.**, Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.15.

<sup>15</sup> Vaqif Pirişev, a.g.ə., s. 101.

<sup>16</sup> **Azərbaycan tarixi**, III cild, s. 44.

Həsənin qızı Ruzukan atasını xilas etmək üçün “böyük və şərəfli hökmdar, xristianların ümidi və pənahgahı olan” Hülakunun arvadı Doquz xatunun yanına getməyə tələsdı (Hülakunun arvadı xristian idi). Bundan xəbər tutan Arqun Həsəni gecə ikən öldürmək üçün sərəncam verdi. Həsən Cəlalı oynaqlarından hissə-hissə doğradılar. Həsən Cəlalın oğlu Atabəy qətlə yetirilmış atasının cəsədinin hissələrini almağa və Gəncəsərə aparmağa müvəffəq oldu. Həsən Cəlalın cəsədi 1261-ci ildə Gəncəsərdəki nəslı məzarlıqda torpağa tapşırıldı. Təqribən bütün sonrakı alban katolikosları və Həsən Cəlal nəslinin nümayəndələri Gəncəsərdə dəfn olunmuşlar. Bunu məzar lövhələri üzərindəki yazılar təsdiqləyir.

XV əsrdə alban Həsən Cəlalın nəslı (Cəlalilər) Qaraqoyunlu Cahanşahdan məlik titulu aldı. Sonralar Cəlalilər nəslı beş muxtar alban feodal knyazlığına – məlikliyinə parçalandı (Gülüstən, Cəraberd, Xaçın, Vərəndə, Dizaq məliklikləri). Məlik titulu soyadlarına əlavə edilirdi (Məlik-Yeqanov, Məlik-Şahnazarov və s.). İslamı qəbul etmiş bu soyadlar Azərbaycan soyadları hesab edilirdi. Əlamətdardır ki, məlikliklər yalnız Qarabağ üçün səciyyəvidir, yəni bu siyasi qurumlar əzəldən Qarabağda meydana gəlmişdir. Sonralar XVII-XIX əsrlərdə məliklərə İrəvanda, Sünikdə, Şəkiddə də təsadüf olunur ki, bu da şübhəsiz, həmin məliklərin miqrasiyası ilə bağlıdır<sup>17</sup>.

Erməni tarixşünaslığında dəfələrlə, həqiqətin əksinə olaraq, məliklik institutunu “erməni gerçəkliyi” üçün səciyyəvi hadisə kimi qələmə vermək cəhdləri olmuşdur. Azərbaycan, habelə erməni feodal nəsillərinin tədqiqi sübut edir ki, Kiçik Asiya və İrandakı erməni mühitində məliklər mövcud olmamışdır. Bu siyasi qurumlar yalnız son orta çağlarda Xaçın vilayətində yaşamış alban feodal nəsilləri üçün xasdır. Özü də həmin nəsillər Həsən Cəlal nəslı ilə, daha qədimlərdə isə alban Mehranilər və alban Arşakilər sülalələri ilə bağlıdır<sup>18</sup>.

Əlamətdardır ki, Həsən Cəlal nəslı XV əsrdə Xaçında dünyəvi hakimiyyətə malik olmuş, XV əsrdən (nəslin beş məlikliyə parçalanmasından) sonra isə bu nəslin nümayəndələri Gəncəsərdə yerləşən Alban avtokefal (müstəqil) apostol kilsəsinin patriarx-katolikosları vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Yəni onlar bu zamandan etibarən – 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğv olunmasınadək Ərsək Xaçın knyazlığının ruhani rəhbərlərinə çevrilmişdilər. Beləliklə, IX-XV əsrlərdə Xaçın knyazlığı alban xristian əhalisinin mühüm siyasi, mədəni-mənəvi mərkəzi olmuşdur. Bu əhali özünün ərəzi, siyasi, dini vəhdətini, alban özünüdərkini qoruyub saxlaya bilmişdi. İ.P.Petruşevskinin haqlı qeyd etdiyi kimi, “Qarabağ (Ərsək) heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır”<sup>19</sup>. Xaçın elə bir nüfuz sahibi olmuşdur ki, onu idarə Həsən Cəlal övladları Gəncəsərdə yerləşən Alban katolikosu taxtını idarə etməklə yanaşı Xaçını Qarabağın xristian əhalisi üçün dini və siyasi mərkəzə çevirmişdilər.

<sup>17</sup> Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, **Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər**, Təhsil, Bakı 2005, s.23-24.

<sup>18</sup> **Azərbaycan tarixi**, III cild, s. 45.

<sup>19</sup> **Azərbaycan tarixi**, III cild, s. 46.

### Qarabağın Xaçın mahalı müfəssəl dəftərlərdə

Xaçının adı Qarabağın mahallarından biri kimi Səfəvilər dövründə də xatırlanır. 1593-cü il tarixli “icmal dəftəri”nə görə Qarabağ əyaləti 36 nahiyəyə bölünən 7 sancaqdan biri də Xaçın idi<sup>20</sup>. Gəncə-Qarabağ əyalətinin Xaçın sancağı tərkibinə 7 nahiyə daxil idi: Xaçın, Qaraağac, Ağcabədi, Dağlıq Çelaberd, Çelaberd, Qarqar və Məğaviz<sup>21</sup>. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Xaçının hakimi Mehrab bəyin böyük oğlu III Cəlal idi. Xaçın 1589-cu ildə Osmanlıların nəzarətinə keçmişdi. Yalnız Şah I Abbas dövründə Osmanlılardan geri alınmışdı<sup>22</sup>. Bu əraziləri işğal edən Osmanlılar Xaçında sancaq və ona tabe olan nahiyələr yaratmışdılar. 1727-ci il Osmanlı müfəssəl dəftərində isə Xaçın sancağının adı qeyd olunmasa da dəftərdə heç bir sancağın tərkibində göstərilməyən 5 nahiyədən – Xaçın-Sığnaq, Çelaberd, Keştək, Vərəndə-Sığnaq, Kəçəz – ikisinin, yəni Xaçın və Çelaberdin 1593-cü ildə mövcud olmuş Xaçın sancağına daxil olması XVIII əsrdə də bu adda sancağın olmasını ehtimal etməyə imkan verir<sup>23</sup>. 1647-ci il fərmanı ilə II Şah Abbas Arandakı gəliri 45350 dinar olan Xaçın mahalını qorçubaşı Göycə bəyə soryurqal verərək göstərir ki, həmin əyalətin kətxuda və rəiyyəti vücuhat və malcəhəti ona versinlər və hakim, darğa onun işlərinə qarışmasınlar<sup>24</sup>. Qeyd edək ki, vilayət daxilində mahal tiyul və ya soyurqal şəklində kiçik hakimə verildikdə belə burada xüsusi qayda hökm sürürdü. Çünki, vilayət ərazisində Şah tərəfindən başqa əyanlara verilmiş tiyul, soyurqal, vəqf əmlakı bir növ vergi immuniteti hüququna malik olduqlarına görə bəylərbəyi onların maliyyə işlərinə qarışmırdı<sup>25</sup>. Xaçın mahalında 13 kənddə 230 [99-u vergi ödəyən, 131-i ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal məlik Qəhrəman tərəfindən idarə olunurdu.

“Müfəssəl dəftər”ə görə o zaman Xaçın nahiyəsi Bərdə livasının tərkibinə daxil olmuşdur. Nahiyə sakinləri buğda, arpa, çəltik əkir, maldarlıqla məşğul olurdular. Ən böyük kəndləri 41 qeyri-müsəlman kişi nəfərinin yaşadığı Qazançı və 23 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Xıncırstan [başqa adı Helvi] kəndləri idi. Gəncəsər monastrı da bu nahiyədə yerləşirdi. Monastrın yerləşdiyi kənd Yuxarı Külədək və Ağvənd adları ilə tanınırdı. Sonra isə Pənəhəli xan Xındırstanlı Mirzəxan məlik təyin etmişdi. Xaçın məlikləri alban katolikosu Həsən Cəlalın törəmələri idilər. Raffi bu məliklər barədə belə

<sup>20</sup> Zabil Bayramlı, *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş əyanlarının rolu*, Avropa, Bakı 2015, s. 222; *Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri*, ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlər Hüsəməddin Məmmədovundur, Şuşa, Bakı 2000, s. 5-6.

<sup>21</sup> Vaqif Piriyeu, *Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*, Müəllim, Bakı 2006, s. 73; *Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri*, ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlər Hüsəməddin Məmmədovundur, Şuşa, Bakı 2000, s.5; *Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri*, Çarşoğlu, Bakı 2010, s.7-8.

<sup>22</sup> *Генеалогия народов Кавказа. Традиции и современность*, выпуск VII, сборник статей, ИПЦ СОИГСИ ВНИЦРАН и РСО-А, Владикавказ 2015, с. 62-63; Артак Магальян, *Арцахские меликства и меликские дома в XVII-XIX вв.*, Издательство ВМВ-ПРИНТ, Ереван 2012, с. 124.

<sup>23</sup> Vaqif Piriyeu, *a.g.ə.*, s. 73; *Gəncə-Qarabağ əyalətinin...*, 2000, s. 6, 10-11.

<sup>24</sup> Zabil Bayramlı, *a.g.ə.*, s. 292.

<sup>25</sup> Zabil Bayramlı, *a.g.ə.*, s. 292, 310.



yazır: “XVII əsrdə Həsən Cəlalın nəslindən 3 qardaş tanınırdı: katolikos Yeremiya, III Vəlican bəy və Mulki bəy. Katolikos Yeremiya 1700-cü ildə öldü. Vəlican bəy 1686-cı ildə öldü, onun oğlu Yesai Yeremiyadan sonra katolikos oldu... Mulki bəyin 1716-cı ildə ölümündən sonra iki oğul övladı qaldı: böyüyünü Məlik Qriqor, kiçiyini isə Məlik Allahverdi adlandırırdılar”<sup>26</sup>. Qeyd edək ki, Məlik Allahverdi I Allahverdi adı ilə Xaçın mahalında dünyəvi hakimiyyətə nail olmuşdu<sup>27</sup>. Məlik Qriqor isə Raffinin yazdığına görə “ağıllı və fərasətli idi; onun sarı saçları olduğunu görə perslər (qızılbaşlar – A.S.) və Osmanlılar onu “sarı-məlik” adlandırırdılar, bu da sarışın məlik” anlamına gəlirdi. Döyüşlərdə dəfələrlə cəsarətini göstərdikdən sonra dünya həyatından çəkildi, Gəncəsər məbədinə vardapet təyin edildi. Məlik Qriqordan sonra Xaçın məlikliyini qardaşı Məlik Allahverdi idarə etdi, sonuncunun da ölümündən sonra onun oğlu – ölümündən sonra 8 oğul övlad qoyub gedən – Məlik bəy. Onun oğullarından biri də Şuşa xanı İbrahimin (İbrahixəlil xan – A.S.) əli ilə öldürülən Gəncəsər katolikosu Ovanes idi”<sup>28</sup>. Lakin digər erməni tarixçisi Gəncəsər katolikosu Ovannesin Şuşa həpsxanasında qorxusundan öldüyünü yazmışdı: *İbrahim xanın gözetçiləri Qanzasar patriarxi Ovanesi və bütün məlikləri Q.Qaraxanovla sövdələşməsinə görə həbs etmişdir. Məliklər xana xəyanət etdiklərini etiraf edərək, bütün məktubları xana təslim etmişlər. Patriarx isə qorxudan vəfat etmişdir*<sup>29</sup>.

### Qarabağın Xaçın məlikliyi XVIII əsrdə

Xaçın məlikləri barədə Qarabağnamə müəlliflərindən Mirzə Adıgözəl bəy isə belə yazır:

*“Məlikləri Həsən Cəlalıyan övladıdır. (Onlar) riyasət gəlininə gözəllik verib, (hökmdar olmuşlar). Bu ailə məliklik mənəbindən məhrum olduqdan sonra, bu mahalın müstəqil bir məliki olmamışdır. Buna görə, məliklik pərisi hər an bir şəxsin məclisinin saqisi olmuş və hər vaxt bir hərifi sərxoş etmişdir. Axırda, mərhum Pənah xan Cavanşirin dövlət günəşi və şövkət bayrağı siyasət üfqiündən baş vurub Qarabağ vilayətinin bütün sahəsini cəlal və dəbdəbə ilə işıqlandırdı. Bu zaman xinzırıtstanlı Məlik Mirzə xan özünün gözəl iradə və sədaqətli əqidəsinə görə, bu əbədi dövlət məmurlarının əmrilə məliklik sikkəsini gümüş kimi saf olan adına kəsdirdi. Ondan sonra da oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman “Hər*

<sup>26</sup> Раффи, Меликства Хамсы (1600-1827), перевод с армянского Л.М.Казаряна, Ереван, Наири, 1991, с.24.

<sup>27</sup> Tofiq Mustafazadə, **Qarabağ xanlığı**, Bakı, Sabah, 2009, s. 107-108.

<sup>28</sup> Раффи, а.г.э., s. 24.

<sup>29</sup> Абгар Иоаннисян, **Россия и Армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII века**, Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 1947, с.177-178; Güntəkin Nəcəfli, **XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri**, Bakı, Nurlan, 2007, s. 181.

*kəsin növbəti beş gündür” misrasının məzmununca, məliklik bayrağını göylərə qaldırdılar”<sup>30</sup>.*

Xaçın, eləcə də Qarabağın digər məliklikləri ilə bağlı maraqlı bir məqam da var. Belə ki, İosif Orbeli Xaçın hakimi Həsən Cəlal barədə məlumat verərkən yazır: *“artıq XVI əsrin I yarısında və son zamanlaradək bütün erməni (əslində alban – A.S.) hakimləri bəy, məlik, paron (baron – A.S.) kimi titulları daşıyırdılar. Bu titullardan yalnız din xadimlərinin adlarında istifadə edilmirdi. Qeyd edək ki, bu dövr ərzində 2-3 Cəlal məlumdur ki, onların da hamısı Cəlal bəydir”<sup>31</sup>.* Təbii ki orta əsrlər dövründə bu kimi titullar yaygın ola bilərdi. Bəy və məlik titulları dövrün hakim dövlətinin təsiri ilə istifadə də edilə bilərdi. Hakim qızılbaş tayfalarının təsiri ilə hətta Xaçın hakiminin ailə üzvlərinin adları belə əsasən türkcə idi. Səfəvilər dövründə Xaçın hakimi III Cəlalin atası Mehrab bəy, anası Şahum ağa, həyat yoldaşı Bəyum ağa, qızları Salbara, Kiçixan, Mehparə, Xanumağa idi<sup>32</sup>.

Qarabağ xanlığı yarandıqda Xaçın mahalının ərazisi cənubda Qarqar çayından başlayıb, şimalda Qabartda, qərbdə Qırxqız və Mıxtökən dağından şərqdə Bayat meşəsinə qədər uzanırdı. Bu mahal Vərəndə kimi məhsuldar olmasa da buğda və s. bol yetişir. Bəzi yerlərdə çəltik də yetişdirilirdi. Mahalın ərazisinin çox hissəsi meşəlik idi. Mirzə Yusif Qarabaği yazır:

*“Xaçın mahalı eni Qarqar çayından başlayıb Qabartıda qurtarır. Uzunlu Qırxqız və Mıxtökən dağından Bayat meşəsinə qədərdir. Burada keyfiyyətə Vərəndədən yaxşı olmasa da buğda və sair məhsulları boldur. Bəzi yerlərdə çəltik də yetişdirilir. Bu yerlərin çoxu meşəlik və cəngəllikdir. Deyilənə görə Xaçında vaxtilə kiçik bir qala olmuş, adına Hetrak qalası demişlər. Bu kəndin məlikləri qədimdə Həsən Cəlalovların övladlarından olmuşlar”<sup>33</sup>.*

Xaçını uzun müddət idarə edən Həsən Cəlal nəslinin tarixçəsini bu nəsiləndən olan Yesai Həsən Cəlal, Baqdasar Həsən Cəlal və Sarkis Cəlal kimi nümayəndələri ilk dəfə tədqiq etməyə cəhd etmişdilər. Bu nəsillə bağlı hazırlanan şəcərələrdən biri Raffinin nəşr etdiyi, 1849-cu ildə Baqdasar Həsən Cəlal tərəfindən tərtib edilmiş *“Həsən Cəlal nəslinin soy ağacı və nəsil şəcərəsi”* adlı siyahını qeyd edə bilərik. Bu siyahıda da qeyd edildiyi kimi Həsən Cəlalin nəslindən olanlar Alban ölkəsinin hökmdar soyundan gəlirdilər<sup>34</sup>.

<sup>30</sup> **Qarabağnamələr**, 2 kitabda. I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989, s. 36-37.

<sup>31</sup> Иосиф Орбели, «Хасан-Джалал, князь Хаченский», **Известия Академии Наук**, сер. IV, №6, Санкт-Петербург, 1909, с.434.

<sup>32</sup> **Генеалогия народов Кавказа....**, с.63.

<sup>33</sup> **Qarabağnamələr**, 2 kitabda, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.13.

<sup>34</sup> **Генеалогия народов Кавказа....**, с.61-62; Магальян, **а.г.э.**, s. 124.

Ümumiyyətlə Qarabağ məliklərinin alban-arşaki mənşəli olması son dövr tədqiqatlarda da öz təsdiqini tapmışdır. Qarabağ məliklərinin 1723-cü ilin martında Rusiya imperatoru I Pyotra məktublarında özlərini fərqləndirmək üçün islamı qəbul edənləri “alban türkü”, qəbul etməyənləri xristian albanlar adlandırmaqla<sup>35</sup> əslində türk kökünə bağlılığını bir daha təsdiq etmişdilər.

Bundan başqa, Qarabağın xristian məliklərinin 1781-ci il 2 sentyabr tarixində II Yekaterinaya ünvanladığı məktubunun erməni dilində olan variantında məliklər özləri haqqında “*biz Arşaki və Alban taxt-tacının çarları nəslinə məxsusuq*” ifadələrini yazmışlar. Erməni tarixçiləri həmin sənədi rus dilində təqdim edərkən qeyd etdiyimiz cümləni saxtalaşdırıb “*biz erməni rəisləri nəslindənik*” ifadələri ilə əvəz etmişlər<sup>36</sup>.

### *Nəticə*

XII əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərində Xaçın knyazlığının meydana gəlməsi həm Alban dövlətinin davamı olaraq, həm də Alban kilsəsinin tarixində mühüm rol oynadı. Alban Mehranilər nəslindən olan Həsən Cəlalın zamanında (1215-1261) knyazlığın mövqeyi xeyli möhkəmləndi və onun dövründə tikilən Qanzasar monastırı (1216-1238-ci illər) Alban kilsəsinin mərkəzi oldu. Bütövlükdə Xaçın məlikliyi digər məlikliklərdən fərqli olaraq Qarabağın yerli məlikliyi olub, onlarla bir kökdən – alban-qıpçaqlardan idi.

Məlik istilahına gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, bu istilah Qaraqoyunlu hərbi-köçəri əyanlarının ictimai-hüquqi normalarının doğurduğu nəticələrdən biridir. Erməni gerçəkliyi üçün işxan, tanuter, paron istilahları səciyyəvidir. Aydın şəkildə görünür ki, XV əsrdə alban feodal əyanları məlik istilahını, məlik institutunu xüsusi məqsədlə qəbul etmişdilər və bu hal onların özlərini ermənilərdən fərqləndirmək istəyinin nəticəsi olmuşdur.

## ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

### **Azərbaycan dilində**

1. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar**, Bakı, Çıraq, 2007.
2. **Azərbaycan tarixi**, Yeddi cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm, 2007.
3. Zabil Bayramlı, **Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş əyanlarının rolu**, Bakı, Avropa, 2015.
4. Ziya Bünyadov, **Azərbaycan Atabəyləri dövləti: 1136-1225-ci illər**, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.

<sup>35</sup> Ягуб Махмудов, Гюнтекин Наджафли, **Игры великих держав по созданию армянского государства на территории Азербайджана**, Бишкек 2021, с. 323-325.

<sup>36</sup> Güntəkin Nəcəfli, “Qarabağın xristian alban məliklərinə dair”, **İpəkyolu**, Bakı 2021, s. 80.

5. Yesai Həsən Cəlalyan, **Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər)**, ruscadan çevirənlər H.Dayıyev və V.Musayev, ön söz müəllifi akademik Ziya Bünyadov, Bakı, İşıq, 1992.
6. Ənvər Çingizoğlu, Fazil Baxşəliyev, **Qarabağın el və obaları**, Bakı, Şuşa, 2007.
7. Ramin Əlizadə, Elnur Nəciyev, “Qarabağın Alban-Qıпчаq tarixinə dair” **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, 2020, s.2578-2593.
8. **Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri**, Bakı, Çayıoğlu, 2010.
9. **Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri**, ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlər Hüsəməddin Məmmədovundur), Bakı, Şuşa, 2000.
10. **Qarabağnamələr**, 2 kitabda, I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989.
11. **Qarabağnamələr**, 2 kitabda, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991.
12. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, **Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər**, Bakı, Təhsil, 2005.
13. Tofiq Mustafazadə, **Qarabağ xanlığı**, Bakı, Sabah, 2009.
14. Güntəkin Nəcəfli, “Qarabağın xristian alban məliklərinə dair”, Bakı, **İpək yolu**, 2021, s.73-82.
15. Güntəkin Nəcəfli, **XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri**, Bakı, Nurlan, 2007.
16. Vaqif Piriyeu, **Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə**, Bakı, Nurlan, 2003.
17. Vaqif Piriyeu, **Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası**, Bakı, Müəllim, 2006.
18. Kərim Şükürov, “Azərbaycana qarşı erməniçilik saxtakarlığı: təsnifatı və tənqidinin konseptual platforması”, [https://azertag.az/xeber/Azerbaycana\\_qarsi\\_ermenichilik\\_saxtakarligi\\_tesnifati\\_ve\\_tenqidinin\\_konseptual\\_platformasi-1767241#.YIgo\\_I59qS4](https://azertag.az/xeber/Azerbaycana_qarsi_ermenichilik_saxtakarligi_tesnifati_ve_tenqidinin_konseptual_platformasi-1767241#.YIgo_I59qS4), istifadə tarixi: 27.04.2021

#### Rus dilində

19. Арам Галстян, **Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XII-XIV вв.**, Москва, Издательство восточной литературы, 1962.
20. Киракос Гандзакечи, **История Армении**, пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян, Главная редакция восточной литературы из-ва Наука, Москва 1976.
21. **Генеалогия народов Кавказа. Традиции и современность**, выпуск VII, сборник статей, ИПЦ СОИГСИ ВНЦРАН и РСО-А, Владикавказ 2015.
22. Абгар Иоаннисян, **Россия и Армянское освободительное движение в 80- х г. XVIII века**, Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 1947.
23. Артак Магальян, **Арцахские меликства и меликские дома в XVII-XIX вв.**, Ереван, издательство, ВМВ-ПРИНТ, 2012.
24. Ягуб Махмудов, Гюнтекин Наджафли, **Игры великих держав по созданию армянского государства на территории Азербайджана**, Бишкек 2021.

25. Миклухо-Маклай Николай, **Географическое сочинение XIII в. на персидском языке**, Ученые записки Института востоковедения, том IX, Москва-Ленинград, издательство АН СССР, 1954.
26. Орбели Иосиф, «Хасан-Джалал, князь Хаченский», **Известия Академии Наук**, сер. IV, №6, Санкт-Петербург, 1909.
27. Раффи, **Меликства Хамсы (1600-1827)**, перевод с армянского Л.М.Казаряна, Ереван, Наири, 1991.

## MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Sadıqova Aysel Əli qızı – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan, Bakı.

Sadigova Aysel Ali – candidate for a degree of A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.